

КОЛОНИЯЛЫК ДООРДОГУ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОТ БИЙЛИГИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ(1865-1917-жж.)

Макалада кыргыздардын сот бийлигинин шимердүүлүгү, ар бир өнүгүү этабындагы тарыхый-укуктук өзгөчөлүгү каралат. Макаланын актуалдуулугу катары жергиликтүү кыргыз сотунун орус сотуна алмаштыруудагы пайда болгон айрым маселелер болмокчу.

Негизги сөздөр: Россия Империясы, улут, кыргыздар, сот, сот системасы, соттук реформа, адат, адилет.

Токтакун кызы Гулнара - преподаватель,
Ошский государственный юридический институт

ФОРМИРОВАНИЕ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ КЫРГЫЗСТАНА В ПЕРИОД КОЛОНИАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ (1865-1917 ГГ.)

В статье проводится исследование становление и реформирования судебной власти Кыргызстана после ее присоединения в состав Российской Империи. Анализируется историко-правовые особенности каждого исторического этапа развития.

Ключевые слова: Российская империя, нация, кыргызы, суд, судебная система, судебная реформа, обычаи, положение

FORMATION OF THE JUDICIAL POWER OF KYRGYZSTAN IN THE PERIOD OF COLONIAL TIME (1865-1917)

The article studies the formation and reform of the judiciary of Kyrgyzstan after its accession to the Russian Empire. The historical and legal features of each historical stage of development are analyzed.

Key words: Russian empire, nation, Kyrgyz, court, judicial system, judicial reform, customs, provision

Кыргызстан Россия падышачылыгынын курамына киргенге чейин кыргыз элинде соттун милдеттерин бий, казылар алып барышып, көчмөн кыргыз жана башка улуттардын ортолорунда чыккан талаш-тартыштарды үрп-адат жана шарият укуктарынын нормаларына ылайык чечип карашкан.

Кыргызстан Орусиянын тутумуна кирген соң сот түзүлүшү да, сот өндүрүшү да, жана бийлер сотунун ишмердиги да өзгөрүүгө дуушар болгон. 1867-жылы «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жөнүндө» Жобо кабыл алынып, Кыргызстанда атайын, жалпы падышалык жана жергиликтүү кыргыздардын сотторунун бир нече түрлөрү уюшулган. Кыргызстан Орусиянын тутумуна кошулгандан кийин, аталган аймактарды башкарууга падышачылык үчүн аскер ведомствосу жетишерлик болбой калган. Ошого байланыштуу, аскер башкармалыгы «аскердик-элдик» башкармалыгы менен алмаштырылган. Бул башкармалык административдик, соттук, аскердик жана аскердик-талаа соттордон жана башкаруунун жергиликтүү кыргыз административдик

жана сот органдарынан турган. Волостор, айылдар жана кыштактар кыргыздардын төбөлдөрүнөн – бийлерден, манаптардан жана башка калктын катмарынан жогору турган – башкармалыктар тарабынан башкарылган.[1]

Ар бир волостто бийлердин 4төн 8ге чейин соттор болгон. Ал соттор кыргыздардын адат укугу боюнча кылмыш-жаза жана жарандык иштерди өз алдынча, же болбосо биргеликте карашкан. Бий соттору түндүк Кыргызстандын бардык аймагында болгон. Ал эми Түштүк Кыргызстандын отурукташкан жана жарым-жартылай отурукташкан аймактарында бий сотторунан сырткары казы соттору болгон. [2]

Волостук съезддер жылына бир же бир нече жолу өткөрүлүп турган. Волостук съезддердин өтө турган орду жана убактысы, волостук башкармалыктын билдирүүсү боюнча ар бир жолу уезд начальниги тарабынан белгиленип турган. Уезд начальнигинин бул көрсөтмөсү бийлердин чукул съезди тарабынан бир жылга бекитилген. Кезексиз съезддерди үч категорияга бөлүп карасак болот:

- 1) ар башка волостордун кыргыздары ортосундагы иштерди чечүүчү волостор аралык чукул съезддер;
- 2) уезддер аралык чукул съезддер;
- 3) облустар аралык съезддер. [3]

Бийлердин чукул съезддери тарабынан бекитилген укук ченемдер эреже же болбосо токтом деп аталган. Бул жазуу же оозеки түрүндөгү эрежелер, т.а., талаш маселелер боюнча келишимдер, эки тараптын тең уруу башчылары жана таасирлүү адамдары тарабынан колдоого алынганда гана мыйзамдуу күчүнө кирген.

Бийлердин чукул съездинин чечимдери, айып пулдун суммасына карабастан, чечүүчү акыркы болуп, тез арада аткарууга милдеттендирилген. Бийлердин чукул съездинин чечимине нааразы болгондор соттун жогорку инстанциясына арызданууга, ал эми падышанын административдик тарабынан – уезд начальнигине, облустун аскер губернаторуна, болбосо аймактын генерал-губернаторуна арыздана алышкан.

1886-жылы кабыл алынган «Түркестан жергесин башкаруу жөнүндөгү» жобосуна ылайык Түркестандын жергиликтүү элдеринин соттук тутуму белгиленген, анын негизинде бир нече атайын жана жалпы падышалык соттору түзүлгөн. Аларга аскердиксоттук комиссия, соттук административдик органдар, округдук соттор, соттук бөлүмдөр, областтык башкаруу, аймактык жана мировой соттору кирген. Кыргызстандын аймагында Скобелев менен Верный шаарларындагы округдук соттор тейлеген. Жобого ылайык судьялар генерал-губернатор тарабынан 3 жылга элдин тандоосу менен дайындалган. Ар бир судьянын кызматына 2 талапкер тандалган, бирок талапкерди судьялык кызматка бекитүү укугуна губернатор гана ээ болгон. Ал гана жаңы шайлоолорду дайындаган. Судья ооруп же каза болгон учурдаанын милдетин губернатордун макулдугу менен судьялык талапкер аткарган.[4]

Соттордун тутумун төмөнкүлөр түзгөн: судьялар (бийлер, казылар); судьялардын курултайы; судьялардын чукул курултайы.

Бий менен казылар институту падышалык соттордун катарында сакталып калган. Бул учурда бийлер жана казылар кылмыш жана жарандык иштерди карашкан, бирок алардын милдетинен мамлекеттик маанидеги, мамлекеттик кызматка тиешелүү өзгөчө коркунучтуу ж.б. талаштар, ошондой эле орус улутуна тийиштүү – орус айылында жашагандардын иштерин кароо ыйгарым укугу алынып салынган.

Жарандык талаштар, кыргыз жана башка улуттардын ортосундагы доо арыздар, мындан бөлөк, орус бийлигинин катышуусу менен кабыл алынган актыларга негиз делген доо арыздар жарандык иштерден алынып салынган. Бул кылмыш жана жарандык иштер орус падышачылыгынын сотуна караштуу болуп калган. Бий менен казылар кызматтык милдеттерин аткарууда тагынуучу өзгөчө белгилер, кызматтык мөөр, чечимдер катталуучу китептер менен камсыз болушкан.

Соттордун өз милдетин ашыкча колдонуп койгон учурлардан тышкары курултайдын чечимдери акыркы чечим деп саналган. Судьялардын Чукул курултайы губернатордун буйругу менен бекитилип, анда ар кайсы аймактын, болуштуктун тургундары катышып, соттолгон адамдын жер оодаруусу жөнүндө элдик судьялардын жана алардын курултайынын өтүнүчүн караган.[5]

Чукул курултайдын курамы төмөнкүлөрдөн турган: отурукташкан элдерде доогер, жоопкер жана соттолуучу таандык болгон соттук райондун судьяларынан, ал эми көчмөн калк арасындагы талаштар боюнча болуштар дагы бирден кем эмес судьяларынан турган. Көчмөн элдер үчүн чукул курултайлардын судьяларын дайындоо аймактын башкармасы тарабынан уюштурулуп, ошол аймактын башкармасынын катышуусу менен өткөн.[6]

Кыргызстандын сот системасы ушул таризде коомдун талабына ылайыкташып өнүгүп олтуруп, соттук реформа 1917-жылдын 24-ноябрында №1 Декрет кабыл алуу менен башталган.

1917-жылы кабыл алынган Сот жөнүндө №1 декрет жаңы сот тутумунун башталышы болуп эсептелинет. Бул декреттин кабыл алынышы менен эски сот тутуму: жалпы соттук эреже, сот палаталары жана бардык департаменттерге Жетекчилик кылуучу сенат, бардык аталыштагы аскер жана деңиз соттору, коммерциялык соттор жоюлуп, мировой судьялардын иш-аракети токтотулуп, алардын орду эки кезектеги арачылар менен ар бир сессияга өзгөчө тизме менен чакырылчу кезектеги судьялар кирген жергиликтүү (коллегиялык) соттор менен алмаштырылган. Элдик арачылар судьянын, соттук отурумунда төрагалык кылуучу судья менен бирдей укукка ээ болушкан. Судьяларды шайлоо тартиби киргизилген.

Көчмөн кыргыз элинин турмушунун татаал кырдаалына карабастан жаңыча сот бийлигинин түптөлүшү тарыхый көз-караш менен алганда эффективтүүлүгүн көрсөткөн. Россия Империясынын тутумуна кошулгандан кийин жергиликтүү кыргыз сотунун Россия Империясынын мыйзамдарына шайкеш келген сотуна алмашылышы жана ал тарабынан башкарылышы максаттуу жана бирдиктүү иштей алган. Бир жагынан, падыша өкмөтү чет жактардагы калкты эксплуатацияны өз максаты катары койгондугун, экинчи жагынан, орус мыйзамы адат жана шариятка караганда прогрессивдүү болгондугун эске алуу менен баалоо керек.

Адабияттар:

1. **Атакулова, А.А.** «Кыргыз Республикасындагы сот бийлиги: тарыхый-укуктук изилдөө» [Текст] Бишкек 2016., 10-бет
2. **Пален, К.К.** «Народные суды Туркестанского края» СПб 1909., стр.70
3. **Борубашев, Б.И.** «Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства(1855-1917 гг.)» [Текст] Бишкек 2009.
4. **Гродеков, Н.И.** «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области» [Текст] Ташкент 1889.
5. **Кожоналиев, С.К.** «Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции» [Текст] Фрунзе 1963.
6. Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей 1867 г. [Текст] СПб 1867г., стр.21
7. Проект положение об управлении Туркестанского края 2 июня 1886г. Древний мир права казахов [Текст] Материалы, документы и исследования. – Т. 5. Алматы 2005., стр.489-490.
8. <http://jogorku.sot.kg>